

РЕФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ у другій половині XIX – на початку XX ст. І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ПРАВОСЛАВНІЙ ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

Використовуючи наукову літературу, архівні документи і матеріали періодичної преси, проаналізовано питання про шляхи та труднощі проведення реформ в Російській православній церкві в другій половині XIX – на початку XX ст. та ставлення до цього процесу авторів статей, опублікованих у православній пресі.

Ключові слова: церковні реформи, Російська православна церква, царський уряд, обер-прокурор Священного Синоду, парафія, єпархіальне управління, Всеросійський Собор, Всеукраїнський Собор, патріарх.

Хитровская Ю. В.,
Национальный технический университет Украины «КПИ»
г. Киев, Украина

РЕФОРМИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ во второй половине XIX – в начале XX в. И ЕГО ОТОБРАЖЕНИЕ В ПРАВОСЛАВНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ

Используя научную литературу, архивные документы и материалы периодической прессы, проанализировано вопрос о путях и трудностях проведения реформ в Русской православной церкви во второй половине XIX – в начале XX в. и отношении к этому процессу авторов статей, опубликованных в православной прессе.

Ключевые слова: церковные реформы, Российская православная церковь, царское правительство, обер-прокурор Священного Синода, парафия, епархиальное управление, Всероссийский Собор, Всеукраинский Собор, патриарх.

Khytrovska Julia,
National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»
Kyiv, Ukraine

REFORMS OF RUSSIAN ORTHODOX CHURCH in the second half of the 19th – beginning the 20th centuries AND REFLECTION OF THIS PROCESS IN ARTICLES, WHICH PUBLISHED IN ORTHODOX PRESS

The purpose of this article is deep analysis the church reforms inside Russian Orthodox Church, what were in the second half of the 19th – in the beginning of the 20th centuries and picture different positions about process of the reforming Russian Orthodox Church in the Orthodox periodical press that period. Author tries to make the analysis not only ways and difficulties of realization the reforms in Russian Orthodox church in the second half of the 19th – beginning the 20th centuries, he concentrates attention of reader on the attitude to this process of authors of the articles, which published in Orthodox press.

For the investigating this problem author used scientific literature, archives documents and the materials of the periodical press. The basic idea of article is that 1905-1906, during probability of the reforms was too high, displayed, that independently realize any constructive reform's program the Russian Orthodox Church does not be able. It had status the state church and had not inside monolithic character. That is why the Council couldn't be the decision of all problems of state Russian Orthodox Church that historical period.

Key words: church's reforms, Russian Orthodox church, tsarist government, head-prosecutor of Holy Synod, All-Russia Council, All- Ukraine Council, patriarch.

Метою статті є глибокий аналіз церковних реформ всередині Російської православної церкви, які мали місце у другій половині XIX – на початку XX ст., а також відображення різних позицій щодо процесу реформування РПЦ у православній періодичній пресі того періоду. Для дослідження даної проблеми автором опрацьовано і залучено архівні документи, матеріали періодичної преси та ґрунтовні наукові розвідки, зокрема монографії Г. Надтоки, І. Власовського, І. Кривельова.

Період кінця XIX та початку XX ст. став часом складних випробувань для всіх християнських конфесій, часом, коли церкві необхідно було знайти своє місце в суспільстві, яке під впливом історичних обставин швидко трансформувалося, а також з релігійної точки зору осмислити нові часи й спробувати вирішити ряд питань, пов'язаних із відходом світського від церковного. У цих умовах і для римокатолицької, і для Російської православної церкви принципово важливим було знайти спільну мову із суспільством. А це, у свою чергу, вимагало «оновлення» церкви, нового погляду на вирішення старих завдань. І якщо на Заході відповіддю на вимогу нового часу стала політика «дозволу та зв'язування» папи римського Лева XIII, то для РПЦ такою відповіддю мала б бути, так і нездійснена, спроба повернення канонічних засад православного церковного управління, ліквідованого ще на початку XVIII ст. першим російським імператором Петром I, який знищив патріаршество й заснував Священний Синод. Спотворена Петром «симфонія» церковної і світської властей призвела до того, що як де-юре, так і де-факто цар став уособленням головного джерела церковної влади й авторитету в Російській імперії. Окрім цього, Синод став не лише духовною, але й урядовою установою, що виглядало вочевидь неканонічним. З часів Петра I собори в РПЦ не скликалися, а голос віруючих з плином часу ставав ледь відчутним. Фактично, протягом імперського періоду російської історії РПЦ перебувала у становищі одного із державних міністерств – «відомства православного віросповідання». Отож, із XVIII ст. духовенство в Росії поступово

перетворилося у замкнену касту із власними традиціями, інтересами і пріоритетами. Все вищесказане, а також складне економічне становище більшості православних священників, які, як і селяни, нерідко заробляли собі на життя землеробською працею, відіграло помітну роль у тому, що процес поступового відчуження кліру від інших суспільних верств Російської імперії до кінця XIX ст. став серйозно непокоїти всіх тих, хто уважно спостерігав за православним церковним життям. Не могла не хвилювати також і та обставина, що духовні семінарії – центри підготовки православних пастирів – у другій половині XIX ст. фактично перетворювалися на центри розповсюдження ліберальних, а іноді й атеїстичних ідей.

Потреба в церковних перетвореннях стала помітною ще у другій половині XIX ст. У ліберальній атмосфері 1860-х років з'явився поміркований проект проведення церковної реформи. Але його впровадження в життя було згорнуто відразу після убивства Олександра II (1855-1881). Варто зауважити, що в ситуації суспільно-політичного підйому в Російській державі на рубежі 50-60-х років XIX ст. у церковній і світській пресі розгорнулося поживлене обговорення проблем, пов'язаних із становищем православної церкви в імперії, її відповідальності перед суспільством, із підвищенням матеріального і морального рівня духовенства. Також піднімалися питання про необхідність боротьби із бюрократизацією в церковному керівництві, надання церкви більшої самостійності, тобто ліквідації опіки над нею з боку світської влади, про ґрунтовні перетворення у сфері парафіяльного життя, удосконалення системи духовної освіти і навіть введення в державі віротерпимості. Сам царський уряд розумів необхідність вирішення цих нагальних проблем, особливо в контексті й під впливом здійснюваних у той час у Росії державних реформ.

Розробка заходів з удосконалення управління Російською православною церквою, зміна статусу церковної парафії та стану духовної освіти, а також інших сторін церковного життя були покладені на центральні світське і духовне відомства – міністерство внутрішніх справ і Священний Синод. Наприкінці 1861 р. під головуванням

міністра внутрішніх справ П. Валуєва було створено спеціальний комітет для проведення церковних реформ. Він почав свою діяльність зі зміни статусу парафіяльного духовенства. Для цього наприкінці 1862 р. при Синоді із духовних і світських осіб було організовано «особливе присутствіє для пошуків засобів для покращення побуту духовенства».

На базі розроблених ним проектів у 1864 р. вийшла низка постанов про церковну парафію та парафіяльне духовенство. Так, при парафії створювалися виборні органи, які склалися із парафіян і керувалися парафіяльними священиками, тобто нижче церковне управління, подібне до тільки-но введеного реформою 1861 р. сільського. До завдань цих органів входили збір коштів на потреби парафії та врегулювання конфліктів між парафіянами і церковним причтом. Указом 1867 р. ліквідувалася спадкова передача парафіяльних церковних посад, а указом 1869 р. і саме спадкове духовне звання, яке переходило від батька до сина. Цим же указом церковні сторожі, паламарі, псаломщики та інші церковнослужителі не зараховувались до осіб духовного звання. Дітям священиків і дияконів надавалась цілковита свобода вибору професії та можливість працювати на державній і суспільній службі. З іншого ж боку, з цього часу в священики та диякони після закінчення духовної семінарії могли висвячуватися вихідці не лише із духовного середовища. Тим самим підривалася (хоча насправді не ліквідувалася) кастовість і замкнутість православного кліру. Також у силу дії вищезгаданих указів зменшилась кількість парафіяльного духовенства (приблизно на 15 %) [8]. Зменшилась і кількість парафій у зв'язку із об'єднанням дрібних із великими. Разом з тим російським урядом були прийняті заходи до підвищення матеріального рівня служителів культу офіційного віросповідання: на 67 % була збільшена казенна допомога парафіяльному духовенству, введені невеликі пенсії священикам, які за віком вийшли у відставку, а також їхнім вдовам [8]. Однак залишені без колишніх посад церковнослужителі не отримували жодних грошових виплат.

1863 р. розпочався перегляд системи підготовки парафіяльних священиків, що було пов'язано зі змінами у їхньому статусі, а це викликало необхідність проведення реформи духовної освіти. У 1863 р. випускникам духовних семінарій було дозволено безперешкодно вступати в університети. У 1864 р. дітям духовенства – вступати замість духовних семінарій у гімназії, а в 1867 – у військові училища; одночасно це право давало можливість виходу із духовного звання. Разом з тим, згідно з указом від 1867 р., дітям інших верств населення, у тому числі й податних, дозволялося вступати у духовні навчальні заклади, а по їх закінченні одержувати священицьку посаду і таким чином займати свою нішу в духовному середовищі.

Питання про докорінну реорганізацію духовних навчальних закладів було поставлене ще у 1858 р. Однак нове «Положення про духовні школи» імператор Олександр II затвердив лише у 1867 р. Воно передбачало наявність у кожній єпархії не менше однієї семінарії. Встановлювався 6-річний термін навчання. При цьому для тих, хто висловив бажання по закінченні семінарії стати священиком, навчання було безкоштовним. Тим, хто добре навчався, виплачувалась стипендія. Розширювалось викладання загальноосвітніх дисциплін, що наближувало програму семінарій до гімназичної й тим самим полегшувало їх випускникам вступ до університетів. Викладання ставало ближчим до життя, звільняючись від колишнього схоластичного підходу. «Положення» 1867 р. надавало духовним семінаріям певну автономію. Ширшу автономію (виборність ректора і професорів) одержували духовні академії. При єпархіях були створені початкові навчальні заклади для дочок духовних осіб. У цих закладах у програму навчання включалися поряд із богословськими предметами загальноосвітні дисципліни в обсязі початкових шкіл, а також рукоділля і домоводство [8].

Ряд змін відбувся й у церковному управлінні. Так, у 1867 р. було відмінено поділ єпархій на три категорії (митрополії, архієпископства та єпископства): всі вони прирівнювалися до рангу митрополій. Розширювались права єпархіальних архієреїв.

Вони отримали право без санкції Синоду будувати церкви, давати дозволи на перехід у чернецтво, у межах своєї єпархії самостійно вирішувати питання, які стосувалися духовної освіти. Парафіяльне духовенство одержувало право обирати благочинних, що стояли на чолі дрібних церковних округів – благочинній, що включали в себе від 10 до 15 парафій [8]. Створювалися виборні благочинницькі ради, очолювані благочинними. Для вирішення церковних потреб парафіяльне духовенство отримало право збиратися на з'їзди трьох рівнів – благочинницькі, училищні (по училищних округах) та єпархіальні. Також за царювання Олександра II припинилися гоніння на старообрядців. На той час у Російській державі їх нараховувалось від 8 до 12 млн. чоловік [8]. Вперше офіційно питання про легалізацію так званого розколу було піднято в спеціальній записці міністра внутрішніх справ С. Ланського, поданій 1858 р. імператору Олександру II. Однак лише в 1864 р. був створений комітет по «розкольніцьких справах», діяльність якого спрямовувалася на перегляд існуючого законодавства, що стосувалося розколу. Вироблені ним і затверджені царем у тому ж році «Правила» легалізували значну частину старообрядницьких напрямків, а їх прихильникам надавалося право вільно відправляти своє богослужіння і можливість виїздити за кордон.

Церковні реформи, проведені за Олександра II, дещо похвалили діяльність РПЦ, пом'якшили бюрократичні окови, які її сковували. Однак вони були поверховими, адже не торкалися принципових питань церковного управління і взаємин церкви із світською владою, непослідовними та незакінченими. Це обумовило їх слабкість і фактичну відмову від них у наступний історичний період. При новому імператорі Олександрі III конфесійну політику в державі визначав призначений обер-прокурором Священного Синоду ще за Олександра II (у 1880 р.) професор права К. Победоносцев. На цій посаді він знаходився 25 років. Победоносцев був автором царського маніфесту «Про непорушність самодержавства», який визначив політичний курс Олександра III, спрямо-

ваний на згортання тих реформ, які були проведені в 60-70-ті роки XIX ст. Обер-прокурор вважав, що для втілення цього курсу в життя православна церква повинна зіграти величезну, якщо не вирішальну роль. При ньому були відновлені ліквідовані у 60-70-х роках XIX ст. церковні парафії і відкриті нові. У період царювання Олександра III кожного року в імперії будувалося до 250 церков і засновувалось до 10 монастирів, на 22 % збільшувалась чисельність священнослужителів і на 30 % – ченців [8].

При Победоносцеві значно зростає значення посади обер-прокурора Синоду. Відтепер всі справи по відомству Синоду він вирішував одноосібно, не рахуючись із думкою синодської колегії. Посилилась і централізація управління церквою. 22 серпня 1884 р. був виданий новий устав духовних академій і семінарій, який ліквідував введеною Олександром II автономію цих навчальних закладів, а також виборність ректорів і професорів. Цей крок був здійснений у зв'язку з тим, що із семінарій виходили не лише служителі Бога, а й вільнодумці, атеїсти. Відомі факти участі студентів духовних академій і семінаристів старших курсів у народницькому русі. У цей період значно посилюється нагляд за духовними навчальними закладами. Протиріччя в конфесійній політиці уряду під час обер-прокурорства Победоносцева полягали в тому, що його відомство, з одного боку, намагалось активізувати діяльність православної церкви, з іншого ж, посиленням урядового контролю за цією діяльністю та дрібною регламентацією звужувало її самостійність, що призводило до кризового стану в РПЦ. У першу чергу це виявлялося в падінні морального впливу православного духовенства на маси віруючих.

Отож, наприкінці XIX – на початку XX ст. у самому церковному середовищі виникають течії, які спрямовували свої дії на «оновлення» православної церкви – корінне реформування її становища в державі, підняття її авторитету в суспільстві та морального рівня її духовенства. У цей період у церковній і світській пресі все наполегливіше звучать вимоги звільнити офіційне віросповідання від жорсткої опіки з

боку держави, ставляться питання про надання йому реальної самостійності, проведення реформ церковного суду та єпархіального управління, реорганізації парафії. Деякі автори пропонували перетворити Синод у «*синодальний уряд Всеросійського собору*», незалежний від світської влади. Інші – висловлювалися за повернення до патріаршества.

Соціальна база реформ охоплювала не лише прогресивну громадськість, але і більшість православного кліру. Ця церковна більшість поділилася на дві партії. До першої (консервативної) увійшов єпископат. В Україні його очолив архієпископ Волинський Антоній Храповицький [4, с. 63]. Головним для цього табору залишалося повернення церкви статусу допетровської доби, але при посиленні вищої православної ієрархії. Другу партію складали ліберально-радикальні кола – вчені-богослови і парафіяльне духовенство. Вони спрямовували свої зусилля на відродження прадавньої системи соборного управління. В Україні вона заявила про себе відразу після ініціативи 32-х російських парафіяльних священиків, які 17 березня 1905 р. у журналі «Церковний вісник» проголосили необхідність церковних реформ. Українським центром новоствореної течії «церковного оновлення» стало місто Харків. Сформувалося об'єднання, лідером якого став редактор щотижневої «Церковної газети» священик і приват-доцент Іоанн Філевський. Його членами стали протоієрей П. Григорович, священики В. Куплєнський, М. Вознесенський, В. Шаповалов, а пізніше і П. Лобковський. За інформацією, яка була надана місцевою консисторією, збори цього гуртка «...мали на меті становлення особливого церковного і політичного напрямку». Подібної позиції дотримувалась і київська група вчених-богословів. Її ідейними лідерами були професори П. Светлов та М. Тітов [4, с. 64].

Кожна із цих партій мала різну тактику щодо проведення церковних реформ та їх кінцеву мету. На думку «оновленців», єпископи, чернецтво і частина професури старої духовної школи, відверто тяжіючи до церковної архаїки з її бюрократичним устроєм, надавали перевагу політичним партіям консервативного, а нерідко навіть

реакційного спрямування. Служителі культури і миряни разом із професорами нової школи й ченцями-прогресистами перебували в опозиції, їм були близькі принципи демократичного управління та народного представництва [4, с. 65].

Варто зауважити, що і в самому ліберальному таборі швидко намітився розкол. Він був пов'язаний із появою в цьому таборі національно-реформаторської орієнтації. Так, майбутній митрополит Української автокефальної православної церкви В. Липківський з 1905 р. стає одним із очільників прогресивної частини київського духовенства. Він об'єднав навколо себе гурток радикальної частини студентства Київської духовної академії, яка прагнула проведення якомога швидшої церковної реформації [2, с. 8]. Ідея національно-церковного самоврядування, що мало б здійснюватися на основі відновлення соборності, посідає визначне місце у діяльності відомого представника ліберального крила українського православного кліру А. Гриневича. Саме він вперше заявив про її підтримку з трибуни Державної Думи [4, с. 66].

Імператорський маніфест про віротерпимість від 26 лютого 1903 р. посприяв поживленню активності православного духовенства. За цим маніфестом свободу віри отримували як неправославні християни, так і іудеї, мусульмани та язичники. Однак у ньому було одне застереження: ця свобода надавалася при збереженні непорушності прав офіційного віросповідання. 12 грудня 1904 р. Микола II висловив намір «*укріпити основи віротерпимості через визнання рівноправ'я всіх віросповідань імперії*». Спеціальні комісії, створені під опікою голови ради міністрів графа Вітте, підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі від 17 квітня 1905 р. і закріплені в законі від 14 березня 1906 р. Згідно з цими законодавчими актами, перехід православних в інше віросповідання дозволявся, однак конфесійна першість православ'я в імперії залишалася непорушною. Світська і релігійна громадськість зустріла перші реформи з ентузіазмом. Розпочалося їх відкрите обговорення в пресі. Використовуючи записку від Петербурзь-

кого митрополита Антонія Вадковського, прем'єр-міністр звернувся до Ради міністрів із доповіддю «Сучасний стан православної церкви». Він пропонував скликати Собор для відновлення канонічної свободи церкви та її общинного устрою [4, с. 67]. Урядова дискусія з цього питання була призначена на березень 1905 р., однак так і не відбулася через супротив обер-прокурора Синоду К. Побєдоносцева. Лише після того, як він полишив обер-прокурорське крісло, Синод активізував свою діяльність. У результаті імператор погодився на скликання церковного Собору.

Обговоренням проектів реформ займалось не лише столичне духовенство. Реформаційне піднесення зачепило й українські єпархії. Священнослужителі Києва, Харкова та Одеси підготували спільний документ, в якому декларувалося бажання соборної, вільної від державної опіки православної церкви. Це був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні.

У зв'язку із захопленням ідеєю реформації церковних низів царський уряд вирішив відреагувати по-своєму. Так, 27 грудня 1905 р. побачив світ указ імператора про створення спеціальної комісії для підготовки Всеросійського Собору – «Передсоборного Присутствія» для здійснення реформи «згори». Ця комісія складалася із 10 єпископів та 21 професора академій і університетів. Її очолив новий обер-прокурор Священного Синоду князь Оболенський. Працюючи впродовж року й орієнтуючись на скликання Собору, «Присутствіє» підготувало чотири томи матеріалів і видало їх протягом 1906-1907 рр. [4, с. 68].

Революційний підйом в імперії призвів до тимчасової відмови самодержавства від підготовки церковного собору. Ця перерва тривала більше 5 років. 1912 р. запрацювала нова комісія – «Передсоборна нарада». Однак, функціонувала вона недовго. Припинення її діяльності поставило під сумнів наміри царського уряду. До того ж ситуація ускладнювалася непорозуміннями між білим духовенством і значною частиною єпископату, що проявилися як у баченні ними загальної картини реформ, так у характері їхньої реалізації.

Монархічний режим так і не наважився повернути православну церкву під владу патріарха, що, на думку високопосадовців, могло призвести до порушення чи не єдиної непохитної опори самодержавства. Лише із падінням абсолютизму в українських єпархіях духовенство знову почало вимагати виходу обер-прокурора зі складу уряду та заміну його міністром віросповідань. 5 серпня 1917 р. уряд О. Керенського (1881-1970) ліквідував посаду обер-прокурора Синоду. А 5 листопада того ж року, коли Київська митрополія мала б стати релігійним репрезентантом Української народної республіки, російське православ'я повернулося у патріарше лоно [4, с. 70].

Складним для офіційного віросповідання був також шлях до відновлення соборності. Під час передсоборних дискусій більшість російських архієреїв і всі єпископи в Україні висловилися за скликання Собору, який мав отримати права від імені всієї церковної общини [4, с. 70]. Нові спроби скликати Собор після невдач 1906-го та 1912 рр. поновилися лише 1917 р. Варто зауважити, що і в цей період не вдалося уникнути певних ускладнень. Так, на початку червня вже існували дві передсоборні ради. Одна із них розпочала підготовку російського, інша ж – загальноукраїнського церковного Собору. Ініціатива проведення останнього з'явилась ще у квітні 1917 р. на з'їзді подільського духовенства [4, с. 71-72], який став спробою українського кліру вийти із довготривалої церковної кризи, керуючись власними національними зусиллями. Але якщо російське духовенство підтримував Тимчасовий уряд і тому йому вдалося всього за два місяці підготувати Собор й організувати обрання його делегатів по єпархіях, то залишеним на самоті українським служителям культу знадобилося для цього цілих сім місяців. У середині серпня 1917 р. в Москві та на початку січня 1918 р. у Києві почали втілюватися у життя довгоочікувані прагнення церковної соборності. Обидва скликані у той час Собори були представлені усією ієрархічною пірамідою православної церкви – від єпископів до мирян [3, с. 23].

Серед найважливіших домагань реформаційного руху були вимоги змін у системі

епархіального правління. Так, частина духовенства в Україні іноді вдавалася до акцій стихійного протесту, відстоюючи ідеї обмеження влади єпископів та їхньої виборності. Зокрема, 1905 р. із цією метою служителі культу влаштували навіть мітинги та проводили напівлегальні збори. Як не парадоксально, але, починаючи з 1906 р., принцип виборності єпископів знаходив схвальну реакцію навіть з боку обер-прокурора, повноваження якого такою реформою відчутно б зменшились [4, с. 72]. Однак цей проект залишався нереалізованим протягом 11 років. Лише на початку травня 1917 р. його було розіслано по єпархіях як указ Священного Синоду. Із внесеними змінами проект виглядав демократичніше очікуваного – фактично відновлювалась стара українська система виборів у єпархіях усієї РПЦ: єпископів обирали на єпархіальному з'їзді миряни, чернецтво, самі преосвященні, причому як із чернечої, так і з пастирської верстви.

Майже впродовж 10 років для вирішення проблеми поліпшення єпархіального управління обговорювалось і питання збільшення числа єпархій і митрополичих округів. Так, 1905 р. «Київські єпархіальні відомості» констатували, що в старій римсько-візантійській державі, як і в сучасній Греції, церковні округи за розмірами не перевищували часом існуючих повітів, а церковні громади були надзвичайно згуртованими [4, с. 74; 5, с. 5]. На думку Г. Надтоки, втілення цього досвіду було особливо актуальним для густонаселених єпархій України. Для Росії ж слушною видавалась ідея збільшення до семи або й до десяти числа митрополичих округів, адже на величезній території значилося всього дві митрополії – Петербурзька і Московська.

Найгострішим виявилось питання реформації парафії. Цю реформу позитивно сприймало як саме духовенство, так і миряни. Зокрема, наприкінці 1905 р. на з'їзді Селянської Спільки було проголошено вимогу виборності служителів культу. Між іншим, серед розмаїття політичних партій цю ідею найпоспідовніше пропагувала Українська народна партія. В її програмному документі зазначалося наступне: «...ніхто не

має права призначити священника всупереч волі парафії» [7, с. 22; 4, с. 76].

Здавалося, що процес оновлення парафії підходив до свого логічного завершення. Так, 17 жовтня 1906 р. імператор затвердив пропозиції ради міністрів, що спиралися на проект статуту православних парафій, підготовлений кращими богословами як із числа церковників, так і мирян. Він передбачав відтворення парафіяльного самоуправління, надання мирянам права участі у підпорядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини [4, с. 76]. Однак після 1907 р. центр тяжіння навколо парафіяльних дискусій перемістився у сферу матеріального забезпечення духовенства, адже в цей період Синод продовжував видозмінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав парафіян блокувалося Державною Думою. Ознаки відновлення реформаційного процесу з'явилися лише 1916 р., коли комісія Державної Думи поновила обговорення питання виборності духовних осіб. Делегати-священники в той історичний період виступили за те, щоб єпископи й надалі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії чи благочинного попередньої парафії [4, с. 78]. 1917 р. значна частина парафіяльних гуртків православного духовенства і мирян висловилися за проведення парафіяльної реформи. Доходило навіть до того, що окремі з них (діяли на Київщині) прийняли рішення вийти із під опіки єпархіального начальства. А в с. Пугачовка Таращанського повіту новостворена парафіяльна рада на чолі з дияконом Петром Прокопенком взагалі самовільно звільнила священника Митрофана, обравши на його місце іншого пастиря [4, с. 78-79; 9, арк. 19]. Поширення подібної практики в Україні заохочувалося створенням єпархіальних комітетів кліру і мирян. Під тиском обставин, 18 травня 1917 р. Синодом було дозволено вибори парафіяльних священнослужителів. Одночасно Київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення парафіяльних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян [4, с. 79]. Місцеві служителі культу достатньо довго не сприймали виборну парафіяльну

практику. Вони не лише писали офіційні рапорти митрополиту, а й вдавалися до бойкоту самовільно звільнених мирянами парафій [4, с. 79]. Ця ситуація почала змінюватися лише з осені 1917 р., коли Всеросійський Собор православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, заборонив виборність пастирів. Таке ж рішення прийняв і Всеукраїнський Собор, що відбувся 11 липня 1918 р. [4, с. 79].

Як же в церковній пресі пояснювалися невдачі на ниві реформації, що проводилася у православній церкві на початку ХХ ст.? Наприклад, у своїй статті, опублікованій 1916 р., автор В. Беляєв так пояснював провал церковних реформ: *«Церковна реформа не вдається... Причини: одні вбачають їх у держаній владі, яка у своїх інтересах гальмує реформу, адже не безпідставно вважає її для себе невідкладною та небезпечною, другі – вказують, головним чином, на слабкість і відсутність енергії правлячої ієрархії, яка не знаходить у собі ані сміливості, ані сил, щоб наполягти на проведенні реформи, незважаючи на протидію світської влади. Треті – в обер-прокурорській владі, яка не може відверто стояти на боці реформи, спрямованої на обмеження її владних повноважень. Все це вірно. Але головна причина – в самому естві поставленого завдання. Завдання це такого змісту, що при існуючих умовах не може бути здійснене. Повернутися до канонічних форм церковного життя на сьогодні не можливо, це – утопія. Протилежність бажань ієрархії і суспільних сил. Потрібно диво – незвичайний суспільний підйом, щоб реформа дійсно отримала своє повне втілення»* [1, с. 4-5].

В іншій статті вказувалося, що *«...тільки собор може створити умови, сприятливі для внутрішнього процвітання церкви. Інакше, все залишиться по-старому: все в церковному житті буде визначатися особистістю міністра православного сповідання і кабінетом міністрів, членом якого він є. Не говорячи вже про неканонічність такого становища...»* [10, с. 6].

Ставлення волинського духовенства до церковної реформи висловлено в резолюції з'їзду духовенства і мирян Волинської єпархії, який мав місце 14-19 квітня 1917 р.

У ній, зокрема, мовилося, що церковна реформа визнається кліром невідкладною. З'їзд уважав за необхідне скликати Всеросійський церковний собор, в якому повинні брати участь, окрім ієрархів, нижче духовенство і миряни. На його думку, варто скасувати посаду обер-прокурора, натомість доцільно створити міністерство віросповідань. На чолі ієрархії російської церкви має стояти патріарх, який обирається собором. Єпархії України, як і раніше, повинні скласти окрему автономну Київську митрополію, що знаходилася б у такій же залежності від Всеросійського патріарха, в котрій у минулому перебувала Київська митрополія від патріарха Константинопольського. Установчі Збори мали регламентувати стосунки церкви і держави. З'їзд висловив тверду впевненість, що православна релігія у Росії залишиться першою серед інших. Голова держави (президент чи конституційний монарх) повинен обиратися із руських православних людей. Необхідність відокремлення церкви від держави з'їзд вітав, але зауважив, що воно не повинно переходити певних меж. Так, наприклад, у церкви і монастирів не можуть відбиратися храми та інше майно, навіть для державних або суспільних потреб. Історичні пам'ятки церковного характеру повинні підтримуватися у належному стані за державний кошт. Утримання духовенства і спеціальних духовних навчальних закладів усіх сповідань також варто віднести на рахунок держави. Колишній спосіб отримання плати за обов'язкові треби з'їзд вирішив скасувати, а Закон Божий залишити обов'язковим предметом викладання у всіх класах навчальних закладів. На всіх щаблях ієрархічної драбини, в місцевих церковних управліннях і комітетах, на думку учасників з'їзду, варто ввести виборне начало. Єпископи можуть обиратися не лише із чернечого середовища, а й з білого вдового духовенства і мирян. Виборні особи звільняються від служби лише по судовому рішення. Консисторії повинні бути реорганізовані собором в єпархіяльні комітети чи ради при єпископі із представниками від кліриків і мирян на виборних началах. Строк виборної служби – 3 роки. Благочинні замінюються повітовою радою чи комітетом

на зразок єпархіального. Строк виборної служби – 3 роки. Парафія формується на виборних началах. Їй надаються права юридичної особи. У кожній парафії створюється рада із 12 чоловік, які обираються на загальних зборах парафіян шляхом загального прямого таємного голосування строком на 3 роки. У випадку припинення фінансування духовенства державою, воно звільняється від ведення актів громадянського стану, метрики, статистики та ін., тобто тих видів діяльності, які напряму не торкаються пастирських обов'язків [6, с. 9-10].

Отож, 1905-1906 рр., протягом яких вірогідність проведення церковних реформ була достатньо високою, довели, що самотійно, без державної підтримки, втілити у життя будь-яку конструктивну реформаційну програму Російська православна церква не здатна. Адже, по-перше, вона мала статус державної конфесії («відомства православного віросповідання») і, по-друге, не відзначалася внутрішньою монолітністю. Повернення сильної патріаршої влади могло здійснитися лише за умов відмови держави від ідеї «симфонії властей» і прийняття закону про свободу совісті. У будь-якому іншому випадку, патріарх і відновлене православне церковне управління були б лише декораціями, а церковні реформи не мали б жодного практичного сенсу, адже сама ідеологія «церковної держави» встала б на шляху їх втілення у життя. Взаємообумовленість скликання Собору, обрання патріарха і вирішення питання про свободу совісті, до кінця 1906 р. була

осмислена світською владою, адже свобода совісті цілком закономірно вела до необхідності рано чи пізно відокремити церкву від держави: в умовах рівності всіх релігійних конфесій перед законом «симфонія» не мала б уже жодного права на існування у багатонаціональній Російській імперії. З іншого ж боку, ліквідація «симфонії духовної та світської властей» означала б підрив того «ідеологічного» базису, на якому була заснована імперія. Таким чином, відокремлення церкви від держави вело до знищення релігійної опори влади. У таких умовах для Росії залишався один єдиний вихід – намагатися «зсередини» зміцнити церкву, використовуючи, наприклад, «старообрядницький фактор», при цьому не намагаючись принципово вирішити церковне питання. І у цьому був свій сенс: церква, як інститут духовної влади, та держава в Росії були сіамськими близнюками. Реформа духовного відомства напряму була пов'язана із реформою державних інститутів влади: із посиленням реакції (на революційні рецидиви) у внутрішньополітичному курсі країни плани церковного реформування природно відсувалися на другий план. В умовах загальної кризи російського самодержавства Собор не міг стати панацеєю від усіх негараздів одержавленої православної церкви. Таким чином, в останні перед жовтневим переворотом роки, «гордіїв вузол» церковно-державних проблем соборно розв'язати було вже неможливо – час їх «терапевтичного» вирішення назавжди пішов у минуле.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев В. Общественные задачи духовенства / В. Беляев // Церковь и общество. – 1916. – № 3. – С. 8-10.
2. Власовський І. Нарис історії УПЦ : у 4 т. / І. Власовський. – Т. 3. – Київ : Либідь, 1998. – 359 с.
3. Крывелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века / И. А. Крывелев. – Москва : Знание, 1982. – 64 с.
4. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – Київ : Знання, 1998. – 271 с.
5. Обозрение епархиальной жизни за минувший год // Киевские епархиальные ведомости (неофиц. ч.). – 1905. – № 1-2. – С. 1-8.
6. Резолюция съезда духовенства и мирян Волынской епархии 14-19 апреля 1917 года // Православная Вольнь. – 1917. – № 1. – С. 9-10.
7. Сухоплюев І. Українські автокефалісти / І. Сухоплюев. – Київ : Бібліотека селянина, 1925. – 62 с.

8. Федоров В. А. Русская православная церковь и государство в начале XX в. : История России 1861-1917 [электрон. ресурс] / В. А. Федоров. – Режим доступа : http://society.Polbu.ru/fedorov_rushistory\ch91_all.html. – Загл. с экрана.
9. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1054, спр. 31, 126 арк.
10. Церковная жизнь в 1915 году // Церковь и жизнь. – 1916. – № 1. – С. 3-5.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Хитровська Ю. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 29.03.2014